

İMAM EŞ'ARÎ'NİN "KELÂM"INDA MARİFETULLAH

Knowledge of God in the Kalam of Imam Ash'ari

MEHMET ŞAŞA

YRD. DOÇ. DR., KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ, İLAHIYAT FAKÜLTESİ, TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ
BÖLÜMÜ, KELAM VE İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ ANABİLİM DALI

mehmetsasa@kilis.edu.tr

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
11 Ekim / October 2017

Kabul Tarihi / Accepted
06 Aralık / December 2017

Yayın Tarihi / Published
Aralık / December 2017

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Aralık / December

Atıf/Cite as
Şaşa, Mehmet. "İmam Eş'arî'nin "Kelâm"ında Marifetullah-Knowledge of God in the Kalam of İmam Ash'ari". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4, sy.7 (Aralık/December 2017)

Copyright © Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi- Kilis 7 Aralık University Journal of The Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey. All rights reserved.

For Permissions
ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

Özet

Kendisinden sonraki âlimleri hem metodolojisi hem de düşünceleri ile etkilemiş ve böylece itikadî bir ekolün kurucusu olarak kabul edilmiş olan Eş'arî'nin, kelâmî konulardaki fikirleri, araştırmacılar tarafından ciddiye alınmış ve çalışılmıştır. Yaptığımız araştırmalar neticesinde onun marifetullah hususundaki yaklaşımına ve düşüncelerine özgü bir çalışmanın henüz yapılmadığını tespit ettik. Bunun üzerine onun ilgili konu hakkındaki düşüncelerini, bilimsel bir araştırma disiplini içerisinde ortaya koyan ve bu boşluğu doldurabilecek bir çalışma yapmaya gayret ettik. Bu çalışmada Eş'arî'nin bize kadar ulaşmış eserleri öncelikle incelenmiştir. Ayrıca İbn Fûrek gibi onun fikirlerini nakleden önemli müelliflerin eserleri tetkik edilmiştir. Bunun neticesinde de onun, zatı açısından Allah'ın bilinemeyeceğini, ancak ulûhiyeti açısından ise varlığı, birliği, sıfatları ve fiilleri açısından bilinebileceğini ifade ettiğine ulaşılmıştır. Aynı zamanda o, marifetullah konusunda taklidin câiz olmadığını, Allah'a dair bilginin akıl yürütme ile elde edebileceğini beyan etmiştir. Hatta bazı kaynaklarda aktarılanın aksine o, marifetullah konusunda temel faktör olarak akli kabul ederek, en aktif rolü ona biçmiştir. Ancak marifetullahın vücûbiyet kaynağının akıl mı yoksa nakil mi olduğu hususunda net bir söylemde bulunmadığı görülmüştür. Dolayısıyla onun eserleri baz alındığında, ilahî mesaj ulaşmayan kimsenin ahiretteki durumunun ne olduğu hususundaki görüşüne doğrudan rastlanılamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Eş'arî, marifetullah, akıl, nakil, ilahî sıfatlar

Abstract

Ash'ari has influenced scholars after him with his methodology and also his thoughts, thus he has been accepted as the founder of a religious sect and his thoughts about kalâm issues has been taken seriously and studied by researchers. As a result of our studies we found that his approach to knowledge of God and his thoughts about the issue is not studied yet. So we've tried to make a study about his thoughts on the mentioned issue within a scientific research discipline which is aiming to fill the gap on the subject. In this work firstly, Ash'ari's works are being examined. Also some authors' works have been examined like Ibn Furek who narrated Ash'ari's thoughts. As a result of this it's concluded that Ash'ari holds that Allah cannot be known in person but only can be known with respect to His divinity, He can be known by his presence, His oneness, His characteristics and His acts. Also he uttered that imitation is false in the case of knowledge of God and knowledge with reference to Allah can be gained through reasoning. Even, contrarily to some sources, he accepted reason as the main factor with respect to ma'rifatullah. But it is also realised that he didn't make an obvious statement whether the source of knowledge of God's necessity is reasoning (aql) or evidences (naql). Consequently when his works are taken into consideration, his view about a person's situation hereafter who doesn't have any information about the divine message is not encountered.

Key Words: Ash'ari, knowledge of God, reasoning, evidences, characteristics of Allah.

Giriş

Marifetullah konusu, kelam ilminin ele aldığı en temel konudur.¹ Zira kelamcılara göre marifetullah, itikadî bilgilerin aslı, temelidir.² Bu konu, Allah hakkında konuşmayı ge-

¹ Gazalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu ulûmîd-din*, (I-XV), Dâruş-Şa'b, y.y. ts., 38.

² Taftazani, Sâduddin Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh, *Şerhu'l-mekâsîd*, Dâru Âlemi'l-Kutub, (I-V), III. Baskı, thk. Abdurrahman Umeyra, Beyrut 1419/1998, I, 271; Râzî, Fahrüddin Muhammed b.

rekli kılan bir sahadır. Allah hakkında konuşmak yani O'nun nasıl bir varlık olduğunu, kâinatla, özellikle de insanla nasıl bir ilişki içinde bulunduğunu dile getirmek ise kelim disiplininin temel konusunu oluşturur.³

Kelamcılar, marifetullahın dinin temellerinden biri olduğu üzerinde ittifak etmişlerdir.⁴ Hatta Ehl-i Sünnet ulemasının, "Allah'ın, kullarını marifetullahla mükellef tuttuğu" üzerinde görüş birliğine vardıkları nakledilmiştir.⁵ Aynı şekilde kelamcılar, mükellefin ilk görevinin marifetullah olduğunu belirtmişlerdir.⁶ Bununla beraber marifetullahın en büyük kurbiyet ve en çok sevaba vesile olan bir mesele olması hususunda da icma edilmiştir.⁷ Marifetullah, herkes ve her dönem için önemli ve gerekli bir mesele olmuştur. Nitekim Allah'ı bilmenin ve hakkında konuşmanın imkân ve mahiyeti, çeşitli inanç ve düşünce mensupları tarafından üzerinde tartışılan temel hususlardandır.⁸ Zira bu hem kişisel hem de toplumsal bir ihtiyaçtır. Dolayısıyla Allah, her ne kadar akıl ve duyularla idrak edilen herhangi bir şeye mukayese edilmekten, akılla ihata edilmekten ve halk arasında kullanılan lafızlarla ifade edilmekten münezzehe ise de O'nun bilinmesi ve insanlara tanıtılması da gereklidir. İnsanların, mümkün olan kemale mertebesine ulaşabilmeleri için bunun gerekli olduğu söylenebilir.⁹

Hal böyle iken kelim düşüncesinde iz bırakan ve fikirleri ile başkalarını etkilemiş olan İmam Eş'arî'nin¹⁰ konu hakkındaki görüşleri, konuyu na-

Ömer b. Hüseyin, *el-Muhassal*, I. Baskı, y.y. ts., 28; Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-mevâkıf*, (I-VIII), Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998, I, 282.

³ Mehmet Aydın, "Tanrı Hakkında Konuşmak", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy: I, İzmir 1983, s. 25.

⁴ Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdikerim b. Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, (I-II), Dâru'l-Marife, Beyrut 1414/1993, I, 54.

⁵ Geniş bilgi için bkz. Bağdadî, Ebû Mansûr Abdilkâhir b. Tâhir et-Temimî, *el-Fark beyne'l-fırak*, Nşr. M. M. Abdülhamid, Beyrut 1416/1995, 26.

⁶ Bakillânî, el-Kadı Ebû Bekr b. Tayyib, *el-İnsâf fî mâ yecibu i'tikâdihi velâ yecüzü'l-cehlu bihi*, II. Baskı, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kâhire 1421/2000, s. 13.

⁷ Cüveynî, Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed İmamü'l-Harameyn, *eş-Şâmil fî usûli'd-dîn*, thk. Ali Sâmî el-Yenşâr-Faysal Bedir -Seyyid Muhammed Muhtâr, Dâru'l-Mearif, İskenderiyye 1969, s. 119-120; Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebû'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf, *Kitâbu'l-irşâd ilâ kavâti'l-edilleti fî usûli'l-îtikâd*, thk. Muhammed Yûsuf Mûsâ-Ali Abdilmun'im Abdülhamid, Mektebetü'l-Hancı, Mısır 1329/1950, s. 8, 27-29,43; Bağdadî, Ebû Mansûr Abdilkâhir b. Tâhir et-Temimî, *Usûlü'd-dîn*, İstanbul 1346/1928, s. 210; Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Tefsir-i Kebir*, (I-XXIII), Akçağ yay., Ankara 1995, XIV, 426-427.

⁸ Sinan Öge, *Allah'tan Âleme İlahî Fiiller*, Araştırma yay., Ankara 2009, s. 9.

⁹ Dehlevî, Ahmet b. Abdurrahman Velîyyullah, *Hüccetullahi'l-bâliğe*, (I-II), thk. Seyyid Sâbık, Dâru'l-Cil, Beyrut 1426/2005, I, 122.

¹⁰ Asıl adı Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basri olan Eş'arî'nin doğum tarihi hakkında farklı görüşler varsa da genellikle (260/873-74) yılında Basra'da doğduğu kabul edilir. Yemen'deki Eş'ar kabilesine mensup olan sahibi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin soyundan geldiği için Eş'arî nisbesiyle tanınmıştır. Eş'arî muhtemelen hicri 300'lü yıllarda Bağdat'a giderek hayatının geri kalan kısmını orada geçirdi. Bağdat'ta Hanbelîlerin ileri gelenlerinden Hasan b. Ali el-Berberhârî'ye ziyaret ederek ona Mu'tezile âlimleri, ayrıca Hristiyan, Yahudi ve Mecûsîlere karşı verdiği fikri mücadeleleri bulunduğunu uzun uzun anlattıysa da beklemediği ilgiyi göremedi. Daha sonra Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in akidesini savunan "*el-İbâne an usûli'd-diyâne*" adındaki eserini kaleme alıp Berberhârî'ye

sıl ele aldığı, işlerken izlediği metodolojisi elbetteki merak edilen bir husustur. Yapılan araştırmalar neticesinde birçok konudaki görüşleri hakkında çalışmalar varken, marifetullah meselesine dair düşüncelerini inceleyip ortaya koyan müstakil bir çalışmanın olmadığı görülmüştür. Bu eksikliği kısmen de olsa gidermek amacıyla böyle bir çalışma ihtiyacı hissedilmiştir. Bu araştırmada Eş'arî'nin görüşleri bağlamında, marifetullahın vücûbiyet kaynağı nedir? Allah hangi yönüyle bilinebilir? Marifetullahta aklın rolü nedir? Marifetullah, zarurî bir bilgi midir? Gibi bir takım soruların cevapları aranmıştır. Çalışmada Eş'arî'nin kendi eserleri aslî, ilgili konu hakkındaki diğer eserler ise tâli kaynak olarak esas alınmış ve incelenmiştir.

Eş'arî'ye göre kelâm ilminin konusu, mahlûkat üzerinde istidlal ve nazar ederek ve kendisinden kesin delillerin çıkarıldığı şer'î naslardan hareketle Allah'ın varlığını ve sıfatlarını ortaya koymaktır.¹¹ Eş'arî'nin nezdinde Allah'ı ve sıfatlarını bilmek, en yüce, en gerekli ve en evlâ olan ilimdir. Zira ona göre “Allah'tan başka hiçbir ilâhın olmadığını bil ve istiğfar et.”¹² ayetinde Allah'ın birliğinin bilinmesi emri, istiğfar emrine takdim edilmiştir. Tevhit, esas ilim; istiğfar ise fûrû ilim ile ilgilidir.¹³

Marifetullah konusuna ilk olarak Eş'arî'nin bu terkinin temel kavramı olan “marifet” hakkındaki düşünceleri ile başlamak gerekmektedir. Eş'arî'ye nisbet edilen bir tanıma göre marifet, “Allah'ın kendisini yarattığına ve idare ettiğine itikad ederek O'na boyun eğmektir.” Kişinin Allah'ı bilmesi ise “sadece, O'nu birlemesi ve tasdik etmesidir.”¹⁴ Eş'arî, ilim ile marifet arasına her hangi bir fark koymamış, müteradif görmüştür.¹⁵ Zira ona göre her kim bir şeyi bilirse, o şeyi tanımış olur.¹⁶ Dolayısıyla onun, “el-ilmu billah”, “el-marifetu billah” ve “marifetullah” terkiplerinin manaları ve maksatları aynı kabul ettiğini söylemek mümkündür. Bununla beraber Eş'arî'ye göre Allah'ı bilmek, imandır; O'nu bilmemek ise küfürdür. Allah'ı bilmemek (küfür) ile beraber O'nu bilmek, şer'an doğru değildir. Aklen ise doğru olması mümkündür.¹⁷ Yani O'nu inkâr eden kimsenin O'nu bilmesi veya tanı-

sundu; ancak yine beklediği ilgiyi bulamadı. Nihayetinde (324/935-36) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Bkz. İrfan Abdülhamid, “Eş'arî”, *DİA*, XI, 444. Yemen'deki Eş'ar kabilesine mensup olan sahâbî Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin soyundan geldiği için Eş'arî nisbesiyle tanınmıştır. Geniş bilgi için bkz. Abdülkahir Bakır, “Basra”, *DİA*, V, 109.

¹¹ Eş'arî, Ebû Hasan Ali b. İsmail eş-Şâfiî, *Risâletu istihsânu'l-havd fi ilmi'l-kelam*, Dâru'l-Meşârik, Beyrut 1415/1995, s. 22.

¹² El-Muhammed 47/19.

¹³ Eş'arî, *İstihsânu'l-havd*, s. 21.

¹⁴ İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed, *el-Mücerred fi makâlâtı Ebî Hasan el-Eş'arî*, thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kâhire 2005, s. 154.

¹⁵ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 6, 29

¹⁶ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 29

¹⁷ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 12.

ması, şeriate göre mümkün olmazken; aklen mümkündür. Zira müşrikler, Allah'ı bildikleri halde O'na iman etmiyorlardı ve şirk koşuyorlardı.¹⁸ Bununla beraber Kur'ân'da¹⁹ da beyan edildiği üzere bilen/âlim, bildiği şeyde şüphe ve zanna düşmez.²⁰

2. Marifetullahın Vücubiyet Kaynağı

Kendisine ilahî davetin ulaştığı kimselerin naklin haber vermesi sebebi ile Allah'ı bilmesi gerektiği konusunda kelâmcılar arasında her hangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Fikrî ayrılığın yaşandığı asıl problem, kendisine ilahî mesaj ulaşmayan kimselerin Allah'ı bilme veya tanıma ile yükümlü olup olmadığıdır. Bu hususta Eş'arîler, bu kimselerin marifetullah konusunda sorumlu olmadığını; Mu'tezile ise akılları ile Allah'ı bilmeleri gerektiğini dolayısıyla da yükümlü olduklarını ileri sürmüştür. Mâtürîdîlerin ise bu hususta görüş birliğine varmadıkları görülür. Ancak İmam Mâtürîdî'nin de içinde bulunduğu büyük çoğunluğa göre bu kimseler, akılları vasıtasıyla bilmekle sorumludurlar. Buhara ve Irak âlimleri, müteahhirûn dönemindeki bazı Mâtürîdî kelâmcılar, Eş'arîler gibi düşünerek yükümlü olmadığını ileri sürmüşlerdir. Kısaca Mu'tezile'nin ve Mâtürîdîlerin çoğu marifetullahın vücûbiyet kaynağının akıl olduğunu kabul ederken, Eş'arîler nakil/şer' olduğunu ileri sürmüşlerdir.²¹

Kelâmcılar arasında bu denli ihtilafın yaşandığı ve kelâm ilminin en önemli meselelerinden biri olan marifetullahın vücûbiyet kaynağı konusunda, İslâm düşünce tarihinde bir ekolün kurucusu olarak kabul edilen Eş'arî'nin nasıl bir tutum sergilediği merak konusudur. Onun bu husustaki görüşlerine geçmeden önce Eş'arîlerin, "vâcip" algılarını ortaya koymak, konunun anlaşılması için önem arz etmektedir. Çünkü bu, marifetullahın vücûbiyet kaynağını belirlemede önemli bir etkidir. İlk olarak şunu belirtmek gerekir ki araştırmalarımız neticesinde bizzat Eş'arî'nin "vâcip" hakkındaki düşüncelerine ulaşamamıştır. Ancak onun takipçilerinin konu ile ilgili fikirlerinden hareketle kısmen de olsa onun bu husustaki kanaatinin hangi yönde olduğuna dair bir kanıya varılabilir. Eş'arîlere göre vücûb, Allah'ın emrettiği ve terkinden dolayı azabı vadettiği şeydir.²² Aynı zaman-

¹⁸ El-Ankebut 29/61; el-Lokmân 31/25. Ayrıca bkz. Ez-Zümer 39/3.

¹⁹ El-Bakara 2/9; el-Münafikun 63/8; el-Câsiye 45/24; el-Mücâdele 58/18.

²⁰ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 258.

²¹ Konu ile ilgili geniş bilgi ve referanslar için bkz. Mehmet Şaşa, *Kelam ve Tasavvuf Açısından Marifetullah*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2017.

²² Razî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefâtihu'l-ğayb*, (I-XXXII), Dâru'l-Fikr, y.y.

da vâcip, şeriatla îcab edilmesi, yani yapılması veya uyulması emredilmiş fiildir. Yasak/mahzur ise şeriatla sakınılması ve yasaklanması gerekli görülen fiillerdir.²³ Dolayısıyla vücûb, ancak şeriatle idrak edilir²⁴ ve şeriat olmaksızın hiçbir şey vâcip olamaz.²⁵ Dikkat edilirse Eş'arîlere göre şer'î hükümler va'd ve va'de bağlanmıştır. Dolayısıyla da ilahî mesajda emredilmiş hükümlerin terkinde dair uhrevî bir va'id gelmedikçe, akıl onları tam kavrayamaz.²⁶ Zira akıl, nazarın vücûbiyetini idrak edemez. Dolayısıyla onlara göre marifetullah hususundaki nazar da şer'î olarak vâciptir.²⁷

Eş'arî'ye göre vâcipilerin ilki, marifetullahı ulaştırın nazar ve istidlaldir. Ancak bu vücûbiyeti bilmenin yolu da sadece sem'dir. Hiçbir şey, akıl yoluyla vâcip olmaz.²⁸ Onun etkisi ile oluşan Eş'arî kelâm sisteminde de Allah'ın varlığına ve birliğine akıl yoluyla varılabileceği kabul edilmekle birlikte, buradaki bilme zorunluluğunda öncelik, akla değil vahye verilmektedir.²⁹ Bu doğrultuda vahye muhatap olunamaması durumunda herhangi bir itikadî sorumluluğun doğmayacağı düşünülmektedir.³⁰ Sâlimî, Eş'arîlere ait bu yaklaşımı, Eş'arî'ye mal etmekte ve bu meselenin aklın marifetullahta bir vasıta olup olmadığı tartışmasıyla ilgili olduğuna dikkat çekmektedir.³¹

Aslında marifetullahın vücûbiyeti ile ilgili bu ihtilafın temelinde ekollerin hüsün-kubuh algılarının birbirinden farklı olması yatmaktadır. Hanefî-Mâtürîdîler ile Eş'arîler arasındaki en önemli ihtilaflardan birisi, iyi/hüsün ve kötü/kubhun kaynağıdır. Hanefîler, aklın, bazı şeylerin iyi veya kötü olduğunu bilebileceğini ileri sürmüşlerdir. Eş'arîler ise aklın bir şeyin iyi veya kötü olduğunu bilemeyeceğini, bunun sadece şer' ile bilinebileceğini savunmuşlardır. Eş'arîlere göre dünyada övülen ve ahirette sevaba ulaştırana

1401/1981, XX, 173; Gazalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, (I-IV), thk. Hanza b. Züheyr Hâfız, y.y. ts., I, 195; İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 301.

²³ Cüveynî, *Kitâbu'l-irşâd*, s. 259.

²⁴ Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Ebû Meâlî Abdu'l-Melik b. Abdillâh Yûsuf, *el-Burhân fi usûli'l-fikh*, (I-II), thk. Abu'l-Azîm Dîb, Katar 1399, I, 96; Âmidî, Ali b. Muhammed Seyfuddin, *Ebkâru'l-efkâr fi Usûlu'd-dîn*, (I-V), II. Baskı, Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâikî'l-Kavmiyye, Kâhire 2004, I, 156.

²⁵ Gazalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Ravzatu't-tâlibîn*, (*Mecmûatu'r-resâil içinde*), thk. İbrahim Emir Muhammed, el-Mektebetu't-Tevfikîyye, Kahire ts., 106; Gazalî, *el-Mustasfâ*, I, 177.

²⁶ Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Ebû Meâlî Abdu'l-Melik b. Abdillâh Yûsuf, *Akidetu'n-nizâmiyye fi erkânî'l-islâmiyye*, thk. M. Zâhid el-Kevserî, Kâhire 1412/1992, s. 59-63; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 55, 115; Âmidî, Ali b. Muhammed Seyfuddin, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, (I-IV), Dâru's-Samîi, Suud-i Arabîstan 2003, I, 120-123.

²⁷ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 97.

²⁸ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 30.

²⁹ Âmidî, *Ebkâru'l-efkâr*, I, 82; İsfereîni, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabsîr fi'd-dîn ve temyizi firaki'n-nâciyeti ani'l-firaki'l-hâlikîn*, thk. Kemal Yûsuf Hût, Beyût 1403/1983, s. 170; Sâlimî, Ebu'ş-Şekûr Muhammed b. Abdu's-Saîd b. Şuayb el-Kebşî, *et-Temhîd*, y.y. ts., s. 11-12.

³⁰ Gazalî, Hücçetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-İktisâd fi'l-itikâd*, Dâru'l-Hikme, Dîmeşk 1415/1994, s. 169-171; Sâlimî, *et-Temhîd*, s. 11-12; Muhittin Bağçeci, *Allahî Bilmek*, Etüt Ofset yay., Kayseri trs., s. 98.

³¹ Sâlimî, *et-Temhîd*, s. 11-12.

iyi/hüsün; dünyada yerilen ve ahirette azaba sebep olana kötü/kabih denir. Bir şeyin sevaba ulaştırıp ulaştırmadığı veya azaba sebep olup olmadığı, ancak şeriat ile bilinir. Hanefî-Mâturîdîlerin çoğuna göre ise bazı konularda hüsün ve kubuh, akıl ile sabit olabilir ve bilinebilir. Onların delillerine göre ilk önce peygamberlik iddiasında bulunup Allah'tan haber getirenin nübüvvetinin sabit olması ve bilinmesi gerekir. Eğer bu, nas ile olsa onun peygamber olduğuna dair bir nas gelir ve o nas da ayrı bir nassın onu doğrulaması için gelmesini doğurur ki böylece teselsül oluşur. Dolayısıyla peygamberin peygamberliği, nas ile değil de akıl ile sabit olur ve bilinir. Dolayısıyla bazı şeylerin iyi olduğu aklen bilinir. Aklen iyi olduğu bilinen şey de aklen vâciptir. Aklen vâcip olan her şey de güzeldir.³²

Kısaca marifetullahın vücûbiyet kaynağı hakkındaki tartışmaya ve ihtilafa değindikten sonra Eş'arî'nin Allah'ın zatının bilinemezliği ve ulûhiyetinin bilinebilirliğine dair görüşlerini ortaya koyabiliriz.

Allah'ın Bilinme İmkânı

İnsan, Allah ile iki tür ilişki içerisinde. Birisi bilgi ilişkisi, diğeri ise iman ilişkisidir. İnsan fizikî dünya ile sadece bilgi ilişkisi kurarken, metafizik âlemlerle hem bilgi hem de iman ilişkisi kurmaktadır. İnsanın, Allah'ın sıfatlarının her an tezahür etmiş olduğu ve akıl ve duyularla hissedebildiği şehadet âlemi ile olan ilişkisi, bilgi ilişkisi; Allah'ın zatı, mahiyeti ve sıfatlarının bilinmeyen yönleriyle ilgili olan ilişkisi ise iman ilişkisi şeklinde anlaşılması mümkündür. Burada bilgi açısından insanın Allah ile olan ilişkisi ele alınacağından, Allah'ın zatı ve ulûhiyeti (varlığı, birliği, sıfatları) yönünden bilinmesi şeklinde iki temel başlık altında ele almak mümkündür.

1.1.1. Zatının Bilinemezliği

İlk olarak Eş'arî'nin Allah'ın hangi açılardan bilinebileceğine dair görüşünü ortaya koymak ile başlamak faydalı olacaktır. Onun görüşlerini beyan eden eserlere bakıldığında, Allah'ın zatı açısından bilinemeyeceği, ancak ulûhiyeti yani varlığı, birliği, sıfatları ve fiilleri açısından bilinebileceği-

³² Detaylı bilgi için bkz. Kadı Abdulcebbar, Ebû Hasan Abdullah b. Ahmed, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhid*, thk. İbrahim Medkür-Taha Hüseyin, y.y. ts, VI,45; XII, 353; Cüveyni, *Kitâbu'l-irşâd*, s. 258-259, 267; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 56, 58, 115; Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebi Bekr Ahmed, *Nihâyetu'l-ikdâm fi ilmi'l-Kelam*, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kâhire 1430/2009, s. 363; Taftazânî, *Şerhu'l-mekâsîd*, I, 265; Devvanî, Aduddin, *Şerhu'l-akideti'l-adudiyye*, İstanbul 1306, s. 58; Beyazîzâde, *İşârâtu'l-merâm*, s. 59-60, 64; Amasî, Amasî, Şeyhzâde Abdurrahîm b. Ali, *Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid*, II. Baskı, Kâhire 1317, s. 41-42; İzmîrli, İsmail Hakkı, *Yeni İlmî Kelam*, (Haz. Sabri Hizmetli), Umran yay., Ankara 1981, s. 72.

ni savunduğunu çıkarmak mümkündür. Bununla beraber zatı açısından bilinemez olması herkesçe malum olduğu düşüncesinden olacak ki buna pek temas etmemiştir. Ancak onun, Allah'ın zatı ile ilgili ancak O'nun kendisini vasf ettiği şekilde nitelendirmenin ötesinde pek fazla bir şey dile getirmediği müşahede edilmektedir. Kelam kitaplarında selbî sıfatlar olarak kabul edilen zatî sıfatlara -kıdem sıfatı müstesna tutulursa- doğrudan değinmediği görülmektedir. Sadece bazı ayetleri zikrederek Allah'ın selbî/zatî sıfatlarına işaret ettiğini görmek mümkündür. Mesela Eş'arî, "*leyse kemislihî şey'un*"³³ ve "*ve lem yekun lehû kufuven ehad*"³⁴ ayetlerini delil getirerek Allah'ın eşi ve benzerinin olmadığını ifade etmiştir.³⁵ O, bu ayetlerden hareketle Allah'ın mahlukata benzemediğini, kadîm olduğunu, Allah'ın hiçbir benzerinin olmadığı kanısına varmıştır. Bu hususu beyan ederken, "hâdis" ve "mümkün" kavramlarını kullandığı görülmektedir.³⁶

Eş'arî, Allah'ın kıdem sıfatını özellikle öne çıkarıp kadîm olduğunu ve O'nun dışındakilerin kadîm olmadığını ileri sürmüş ve bunu aklen söyle temellendirmiştir: Nutfenin kadîm olduğunu savunanlara denilir ki eğer o kadîm olsaydı tahavvüle maruz kalmazdı. Zira kadîmlerin inkılâb ve teğayyüre maruz kalması mümkün değildir.³⁷ Eş'arî, Hz. İbrahim'in 6/72-77 ayetleri arasında anlatılan kıssasını buna delil getirmiştir. Nitekim o, yıldızlar ve ayın kaybolup gittikleri için ilah olamayacağını akıl yürüterek bulmuştur. Zira doğup batan ve değişime uğrayan bir varlığın ilah olması mümkün değildir.³⁸

Öte yandan Eş'arî, Allah'ın zatına taalluk eden cisim olup olmadığı meselesinde net bir tavır sergilemiştir. Zira o, Allah'ın cisim olmadığını aklî delillerle ortaya koymuştur. Ona göre cisimler, ya birleşik ya basit ya yatay ya da dikeydir. Ayrıca Allah ve Rasûlü, dikey ve yatay gibi vasıflarla tavsif etmediği için bu şekilde tavsif edilemez. Çünkü Allah'ı bir vasıf ile tavsif edebilmek için o sıfatın, naslarda gelmesi ve Müslümanların o hususta icma etmeleri gerekir.³⁹

Eş'arî, Beyhakî'den gelen "*Her şey üzerinde tefekkür ediniz, ancak Allah'ın zatı üzerinde tefekkür etmeyiniz.*"⁴⁰ rivayetini "Allah'ın zatının

³³ Eş-Şûra 42/11.

³⁴ El-İhlas 112/4.

³⁵ Eş'arî, *İstihsânu'l-havd*, s. 44.

³⁶ Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, s. 19-20.

³⁷ Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, s. 19.

³⁸ Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, s. 22-23.

³⁹ Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, s. 22-23.

⁴⁰ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmet b. Hüseyin, *Kitabu'l-esma ve's-sifat*, Beyrut ts., s. 420.

bilinemeyeceği"ne delil kabul etmiştir.⁴¹ Bununla birlikte ona göre buradaki nehiy, mahlûkat üzerinde tefekkür edin emri ile beraberdir. Öyleyse Allah'ın varlığını ve O'nun hiçbir şeye benzemediğini istidlal için yerin ve göğün melekûtu üzerinde akıl yürütmek gereklidir.⁴²

1.1.2. Ulûhiyetinin Bilinmesi

Eş'arî, Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları ve fiillerini kapsayan ulûhiyeti açısından bilinmesi konusunu doğrudan olmasa da dolaylı olarak ele almıştır. Zira o, isbat-ı Vâcib konusuna girmek suretiyle Allah'ın varlığına ve bunun bilinmesine; temanu' delilini kullanarak da O'nun birliğine ve bunun bilinmesine; O'nun "ilim" başta olmak üzere bazı sıfatlarını işleyerek, sıfatlarının var olduğuna ve bunların bilinmesine işaret etmiştir. Burada "ulûhiyet" ile Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları ve fiilleri kast edilmiştir. Dolayısıyla bu başlık altında Eş'arî'nin, söz konusu bu açılardan O'nun bilinebilirliği hakkındaki düşünceleri ortaya konulacaktır.

1.1.2.1. Varlığının Bilinmesi

Allah'ın varlığının bilinmesi, klasik kelam kitaplarında ispat-ı Vâcib bahsi altında ele alınmıştır. Bu husus söz konusu olunca, İslâm düşüncesinde iki temel akımın öne çıktığı görülmektedir. Bu iki akım da Allah'ın varlığı hakkında akılla bilgi elde edilebileceğini esas almıştır. Bunlar, kelâmcılar ve filozoflardır. Her ne kadar bu iki akımın kendine ait birtakım delilleri var gibi görünse de filozofların delillerinin tamamı kelâmcılar tarafından da kullanılmıştır. Bu anlamda İslâm düşünce tarihinde birçok aklî delil kullanılmıştır. Fakat bunlar arasında hüdûs, imkân ve inayet-ihtira delillerinin öne çıktığı söylenebilir. Ama bu deliller hem değişik düşünce akımları tarafından muhtelif şekillerde ele alınmış, hem de birtakım düşünürler bunlara farklı açılardan yaklaşmıştır. Eş'arî'nin de Allah'ın varlığının bilinmesinde klasik kelâmî ve felsefî yaklaşımdan farklı kendine özgü bir tutum sergilediği söylenebilir. Zira gördüğümüz kadarıyla Eş'arî, Allah'ın varlığı ile ilgili deliller ortaya koyarken Kur'ân'da olduğu gibi doğrudan insanın kendisinden ve âlemden hareket etmek suretiyle iki temel argüman öne sürmüştür. Diğer bir ifade ile o, düşüncelerini âlemdeki varlıkların kendi başlarına var olamayacaklarına, dolayısıyla var olan herhangi bir unsurun var oluş sebebini bulma üzerine bina etmiştir. O, bu konuda bize bir takım ipuçları ver-

⁴¹ Eş'arî, *İstihânu'l-havd*, s. 25.

⁴² Eş'arî, *İstihânu'l-havd*, s. 25.

mektedir. Nitekim bu hususa “Âlemin kendisini var eden bir Sâni’i ve onu idare eden bir müdebbiri olduğunun delili nedir?”⁴³ sorusunu gündemine alarak işe başlamıştır. Bu soru, Eş’arî’nin hüdü’s, imkân vb. birtakım kavramlarla değil de doğrudan âlemin varlığından ve düzenli işleyişinden hareketle Allah’ın varlığına gitmek istediğine açıkça beyan etmektedir.⁴⁴

Öte yandan Eş’arî, insanın kendisi üzerinde akıl yürüterek Allah’ın varlığını ispata ve O’nu tanımaya ilk önce insanın yaratılış evrelerinden hareket ederek başlamış ve bunu şöyle ifade etmiştir: “*En üstün kemale sahip insan, önce anne karnında bir damla su idi (nutfe). Sonra bir kan pıhtısı, sonra bir et parçası haline döndü, neticede et kemik ve kandan oluştu. Biz onun kendisini halden hale dönüştürenin kendisi olmadığını kesin olarak biliyoruz. Zira biz insanın en olgun çağında ve alken en yetkin olduğu dönemde bile, kendisine ne kulak ne göz meydana getirmeye ne de kendisi için bir organ yaratmaya muktedir olmadığını görüyoruz. Bu onun zayıf ve eksik halinde (anne karnında nutfe iken) herhangi bir fiil yapmaktan âciz olduğunun delilidir. Çünkü bir kişi zayıf ve noksan olduğu halde muktedir olduğu bir işi, güçlü ve mükemmel olduğu zaman daha kolay ve rahat yapabilir. Buna karşılık en kuvvetli ve yetkin olduğu zaman yapamadığı bir fiilden güçsüz ve noksan olduğu zaman daha âcizdir.*”⁴⁵

Dikkat edilirse Eş’arî, âlemin bir yaratıcısı ve yöneticisi olduğu iddiasını insanın buna ihtiyacından hareketle istidlal etmeye çalışmıştır. Çünkü insan, âlemdeki bütün varlıklardan daha üstün, daha güçlü, en fazla irade sahibi ve akıllı olan tek varlıktır. Yani o, hem fizikî üstünlüğü; duyu organları ve varlık âleminde inşa faaliyetinde bulunmasını mümkün kılacak yeteneklerle donatılmış olması ve hem de manevi kemalî, akli ve sezgileriyle diğer bütün yaratılmışların ötesinde iktidara sahiptir. Dolayısıyla eğer yer yüzünde kendine yeterli olabilecek bir varlık olsaydı, bu ancak insan olabilirdi. Bununla beraber insan, varlıkta bulunan mükemmelliği en kolay ve doğrudan kendi nefsinde müşâhede etmektedir. Eğer âlemin mükemmelliği hakkında bir şeyler söylenecekse, buna insandan başlamak en kolay ve en doğru yol olarak kabul edilebilir. Çünkü insan, en iyi kendini tanımakta ve doğrudan nefsinin idrak etmektedir. Bu nedenle Eş’arî, bizzat insanın kendisini örnek getirerek şöyle devam etmiştir:

“*İnsanı çocuk, genç ve yaşlı olarak görmekteyiz. Ve onu gençlik halinden*

⁴³ Eş’arî, Ebû Hasan Ali b. İsmâil, *Kitâbu’l-luma’ fi’r-reddi alâ ehli’z-zeyğ ve’l-bida*, Mısır 1955, s.17.

⁴⁴ Bkz. Eş’arî, *Kitâbu’l-Luma’*, s. 18.

⁴⁵ Bkz. Eş’arî, *Kitâbu’l-Luma’*, s. 18.

yaşlılık haline kendisi nakletmediğini kesin olarak biliyoruz. Çünkü insan ihtiyarlığı kendisinden uzaklaştırmaya ve kendisini gençleştirmeye ne kadar uğraşsın da uğraşsın buna muvaffak olamamaktadır. İnsanın kendisini istediği hale nakledememesi onu bir halden diğer bir hale nakleden bir nakledici ve bulunduğu halleri idare eden bir müdebbirin olmasını gerektirir. Çünkü onun bir halden başka bir hale intikali bir nakledici ve müdebbir olmaksızın mümkün değildir. Zira pamuğun önce eğirilmiş ip, sonra da dokunmuş kumaş haline gelmesi, bir dokumacı, hikmet ve bilgi sahibi bir sanatçı ve müdebbir olmaksızın mümkün olamaz. Pamuğu alıp herhangi bir dokumacı ve usta olmaksızın önce eğirilmiş ip, sonra da dokunulmuş kumaş olmasını bekleyen birisi cahilce ve ahmakça bir iş yapmış olur. Aynı şekilde herhangi bir bina bulunmayan boş bir arsada mimar ve usta olmaksızın, toprağın önce tuğla haline gelmesini ve onların da dizilerek bina meydana getirmesini bekleyen de ahmaktır.”⁴⁶

Her iki kısma bakılırsa Eş'arî'nin, insandan başlayan ve Yaratıcı'ya ulaşan yolu bulmak için iki farklı durumu ele aldığı görülmektedir. Birincisi, insanın yok iken ana karnında bir kan pıhtısında hayat bulmasıdır. İkincisi de her hal için gerekli hazırlıklar yapılarak insanın halden hale düzenli ve bilinçli bir şekilde aktarılmasıdır. Aynı zamanda Eş'arî'nin dikkat çektiği diğer önemli bir nokta da insanın başına gelen bu hadiseler hakkında onun bilgisinin ve kudretinin müdahil olmamasıdır. Mâdemki yaratılmışlar arasında yegâne akıl ve irade sahibi olan insanın geçirdiği bu değişim ve dönüşüm onun iradesinin ve bilgisinin dışında olduğu halde hikmetli bir şekilde meydana geliyor. Bu da gösteriyor ki hem yokluktan varlığa hem de halden hale düzenli olarak geçişte, ilim, irade ve kudret sahibi bir varlığa ihtiyaç bulunmaktadır.⁴⁷

Diğer taraftan Eş'arî, insanda meydana getirilen eserler ile Allah'ın varlığına ulaşmaya çalışmaktadır. Ayrıca varlık âleminde mevcut olan unsurların kendi kendilerine düzenli ve bilinçli bir şekilde bir araya gelerek anlamlı ve faydalı bir bütünlük oluşturmasının imkânsız olduğunu ve bunu beklemenin de akıl dışı bir davranış olacağını zorunlu olarak bilinebileceğini dile getirmiştir. O halde insanın kendisinin meydana gelmesinde maddi unsurlarının tesadüfen, kendiliğinden bir araya gelip değişik merhalelerden geçerek oluşmasının imkânsız olduğu da gayet açıktır. Zira in-

⁴⁶ Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, s. 18-19.

⁴⁷ Halife Keskin, "Eş'arî'nin Allah'ın Varlığı ve Sıfatları Hakkında Kullandığı Bazı Argümanların Değerlendirilmesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, sy. 2, Temmuz-Aralık 2003, s. 6.

san, kendi eserlerini, ilmi ve hikmeti ile sanatkârane işleyip düzenlerken, hârikülâde bir sanat eseri olan beden ve ruhunun da Yüce bir Sanatkâr tarafından düzenlendiğini anlar. Böylece Eş'arî'nin nazarında insan, kendindeki dönüşümden ve âlemdeki tasarrufundan hareketle Allah'ın onun üzerindeki tasarruf ve tedbirini idrak edebilir.⁴⁸

Eş'arî'nin *Kitâbu'l-Luma*'da Allah'ın varlığını istidlalde kullandığı bu delillerin kelâmcılar ve filozoflar tarafından da kullanılan “gaye ve nizam” ve “hudûs” deliline benzetilmesi mümkündür. Ancak o, ilmi literatürden oluşan teorik örnekler vermemiş, bilakis görünür âlemdeki varlıklardan hareketle herkesin anlayabileceği bir istidlal tarzı tercih etmiştir. Bu tarz bir istidlalin de Kur'ân'ın metodu olduğu açıktır. Dolayısıyla Eş'arî'nin bu tarz akıl yürütmesi, hem metot olarak ve hem de kullanılan malzeme olarak Kur'ân'dan aldığı söylenebilir.⁴⁹ Zira Kur'ân'da var olan her şeyin ilim, irade ve kudret sahibi bir yaratıcıya delalet ettiğini ifade eden ayetlerde⁵⁰ olduğu gibi Eş'arî de âlemden ve ondaki sanat eseri şeylerden hareketle Allah'ın varlığına deliller getirmeye çalışmıştır. Aynı şekilde Allah'ın sıfatları konusunda da Eş'arî'nin buna benzer bir yol izlediğini görmek mümkündür.⁵¹

1.1.2.2. Birliğin Bilinmesi

Eş'arî'nin eserinde zikrettiği diğer delillerden hareketle âlemin yaratıcısının tek ve bir olduğuna, sıfat ve fiillerine de ulaşılabilir. Aslında âlemin yaratıcısının varlığını kabul ettikten sonra O'nun birliği karmaşık istidlallere muhtaç olmayacak kadar açıktır. Eş'arî, âlemin yaratıcısını ispat etmek için kullandığı anlaşılır ve sade üslubunu burada da sürdürmektedir.

Eş'arî, kelâmcıların “temanu' delili” diye isimlendirdikleri akli delili kullanmak suretiyle Allah'ın birliğinin bilinmesini ispatlamaya çalışmıştır. Nitekim ona göre bir sistemin iki idarecisi ve yöneticisi olmaz. Dolayısıyla birden fazla yaratıcının olması durumunda, âlemin var olması imkânsızdır. O, bu iddiasını şöyle gerekçelendirmiştir: Bir karar üzerinde uzlaşmaları, uyum sağlamaları zordur. Bu durumda ya ikisinin dediği olmayacak ki bu da acziyeti gösterir. Ya da birisinin dediği olmayacaktır ki bu durumda acziyetinden dolayı o, zaten ilah olamaz. Mesela birisi bir insanın yaşamasını, diğeri de onun ölmesini istiyor. Bu durumda ya her ikisinin talebi olacak ya

⁴⁸ Halife Keskin, *a.g.m.*, s. 7.

⁴⁹ Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı-İsbatı Vâcib*, Ankara 1995, s.75.

⁵⁰ el-Hacc 22/5; el-Mü'minûn 23/14; el-Gâfir 40/67; el-Kiyame 75/38.

⁵¹ Halife Keskin, *a.g.m.*, s. 8.

da birisinin isteği olacak. Bir anda her ikisinin talebinin olması müstehildir. Çünkü aynı anda bir insanın hem diri hem de ölü olması mümkün değildir. Aynı anda her ikisinin isteği olmadığında da her ikisinin âciz olduğu ortaya çıkar. Âciz olan da ilah ve kadîm olamaz. Öte yandan eğer her ikisinden birinin talebi olmadıysa o âcizdir, âciz olan da zaten ilah ve kadîm olamaz. İşte bütün bunlar, varlığını yaratıcısının tek olduğunu göstermektedir.⁵²

Öte yandan o, "Eğer âlemde iki ilah olsaydı, fesat çıkardı."⁵³ Ayetini öne sürmüş ve Allah'ın birliğine ve bu hususta akıl yürütmenin gerekliliğine işaret ettiğini ileri sürmüştür.⁵⁴ Eş'arî, hem bu ayeti zikrederek ve hem de daha sonraki kelâmcıların takip ettikleri yöntem ile Allah'ın vahdaniyet sıfatını ispat etmeye gayret etmiştir. Nitekim ona göre söz konusu bu ayet, âlemdeki nizamın varlığının ve devamının ancak ilahın bir olmasıyla mümkündür. Eş'arî, öne sürdüğü hem aklî hem de naklî delillerden hareketle birden fazla ilah bulunması durumunda, âlemin var olmasının imkânsızlığını ve nizamın bozulmasının gerekçesini her ilahın, ulûhiyetin gereği olarak iradesini gerçekleştirmek zorunda olmasına bağlamaktadır. Çünkü iki ilahın olması durumunda âlemdeki ahenk ve düzen bozulacaktır.

1.1.2.3. Sıfatlarının Bilinmesi

Başta şunu ifade edelim ki Allah'ın sıfatlarının var olduğunu, Ehl-i sünnet kelâmının en çok önem verdiği konulardan birisidir. Bu sıfatların ispat edilmesi ve bilinmesi de doğal olarak çok ehemmiyet arz eden bir husustur. Eş'arî gibi bir ekol öncüsünün Allah'ın sıfatları açısından bilinmesi hakkındaki yaklaşımı nedir? sorusunu şöyle cevaplamak mümkündür: Eş'arî'ye göre Allah'ın sıfatları, iki çeşittir. Bazıları Allah'ın fiilleri ve o fiillerinin delaletleri yoluyla bilinir. Hayat, ilim, irade ve kudret bunlardandır. Bazıları da O'nun zatından noksanlıkları nefyetmeyi gerektiren aklî zaruretle bilinir. Sem, basar, kelâm ve beka bunlardandır.⁵⁵ Bununla beraber Allah'ın bazı sıfatları, ancak haber yolu ile bilinebilir. Yed, vech, ayn gibi sıfatlar, haber yoluyla öğrenilen sıfatlardır.⁵⁶ Aynı şekilde istiva, meci, nüzul, ityan gibi fiilleri açısından Allah'ın sıfatlanması da ancak sem'/haber yolu ile. Manaları ise ancak akıl iledir.⁵⁷

⁵² Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, s. 20-21.

⁵³ Enbiya 21/22.

⁵⁴ Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, s. 20-21.

⁵⁵ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 40.

⁵⁶ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 40.

⁵⁷ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 41.

Eş'arî'ye göre sıfatlar hakkında nazar eden kimsede, tefekkür ettiği o mesele hakkında ilim oluşur.⁵⁸ O, Allah'ın sıfatlarının bilinmesinde özellikle "ilim" sıfatına yoğunlaşarak, istidlal ve nazarda bulunmuştur. Mesela o, Allah'ın ilim sıfatı ile âlim olduğu bilgisine şu şekilde akıl yürüterek ulaşmıştır: Sağlam fiiller, hikmetten hâli değildir. Hikmet de ancak bilende bulunur. Daha açık bir ifade ile bir şeyin dokunması ve süslenmesi, bilgi ve beceri gerektiren bir iştir. Bir sanatın inceliklerini, güzelliklerini bilmeyen birisi o işi yapamadığı gibi dokuma ve süslemenin inceliklerini bilmeyen de o sanatı yapamaz.⁵⁹ Ayı, yıldızları, gezegenleri, güneşi ve güneş sistemini veya bunların yörüngesini belirleyen, ancak ve ancak bunların keyfiyeti ve künhünü bilen biri tarafından yapılmıştır. Eğer hikmetli yapılan işler, bilen biri tarafından yapılmamış olsa insanların yaptığı bütün işleri, o sanatları bilmedikleri halde yaptıkları söylenebilir. Mâdem ki böyle bir şey muhaldir. O halde en ince ayrıntısına kadar mükemmel yaratılan âlem ve içindekiler de ilim sahibi olan bir ilah tarafından yaratılmıştır.⁶⁰

Allah'ın ilmi, beşerî ilimde olduğu gibi hâdis ve iktisabî bir bilgi olmadığından dolayı zamana, mekâna ve sebebe bağlı bir bilgi olmakla vasıflandırılmaz. Zira beşerî ilimde esas olan değişimdir. Değişme ve yeniden oluşum ise bilgidен önce bilinen şeyle ilgili bir cehaletin varlığını tasavvur etmeyi iktiza eder. Hâlbuki ulûhiyet, hiçbir yönden noksanlık ifade etmeyen, kemal manasında olan bir sıfatla ancak tavsif edilebilir. Cehl ise apaçık bir noksanlık olduğundan dolayı, ilahî Zat'a ceHLin izafe edilmesi muhaldir.⁶¹

Dikkat edilirse Eş'arî, sıfatları ispat etme ve bunların bilinmesi konusunda ilim sıfatına ağırlık verdiği görülmektedir. Bunu ortaya koyarken de Kur'an'a uygun bir üslup kullandığı ve bir yöntem takip ettiğini söylenebilir. Bilindiği gibi ilk dönem kelâm âlimleri tarafından sıklıkla kullanılan, temelde Kur'an'a dayanan ve "delaletü's-şâhid ale'l-gâib" olarak isimlendirilen temsili anlatım metodu, inancın dile getirilmesinde en kolay ifade edilebilen ve en anlaşılır yoldur. Zira o, bunu şöyle ifade etmiştir:

"Muhkem olan fiiller ancak âlim olan bir zattan düzenli ve bir hikmetle meydana gelir. Aynı şekilde dokumacılar, ince bir sanat ile ipeği işlerken, bunu yapmayı bilmeyen ya da iyi yapamayan birisi için bu sanatı icra etmek mümkün değildir. Hem Allah'ın insana verdiği hayat, işitme, görme gibi özellikler; bunların organları ve yeme, içme organları gibi organlardaki mükem-

⁵⁸ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 260.

⁵⁹ Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, s. 24.

⁶⁰ Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, s. 24-25.

⁶¹ Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, s. 26, 29.

*melliğe, âleme ve onda bulunan güneş, ay ve yıldızların yörüngelerine baktığımız zaman bunların hepsini yapanın, her şeyi kemaliyle bildiğine delalet ettiğini müşâhede ediyoruz. Hikmetli işlerin âlim olmayan veya câhil birinden sâdır olması mümkün olsaydı, cansızların ve câhillerin de hikmetli fiiller yaptığını kabul etmemiz gerekirdi. Bunun muhal olması, hikmetli sanatların ancak âlim bir zattan sâdır olduğunun delilidir.*⁶²

Dikkat edilirse Eş'arî'nin, Allah'ın varlığının ispatı ve bilinmesi hususunda izlediği metoda benzer bir yöntemi Allah'ın sıfatlarının bilinmesi ve ispatında da izlemiştir. Zira o, daha önce de yaptığı gibi düzenli fiillerin ve hikmetli işlerin sanatkârın âlim olduğuna işaret ettiğini ifade etmiştir. Eş'arî, burada insandan sâdır olan dokumacılık, inşaat vb. düzenli, hikmetli ve bir sanat bilgisine ihtiyaç duyan fiillerin onu yapan kişinin bu işler hakkında âlim olduğuna işaret ettiğini ileri sürmüştür. Böylece o, âlemde insanın yaratılması, güneş, ay ve yıldızların muntazam ve mükemmel yörüngeleri ve şaşmaz düzen gibi hikmetli işleri yapan Allah'ın da ilim sahibi olduğunun bilinebileceğini ispat etmiştir. Ayrıca o, nasıl ki ipeği işlemek için bilgi gerekiyorsa âlemdeki muntazam işleyiş de hikmet ve ilim sahibi bir Yaratıcı'yı gerektireceğini ifade ederek, istidlal ve nazar ile Allah'ın ilim sıfatının bilinebileceğini ortaya koymuştur.⁶³

Öte yandan o, Allah'ın ezeli bir ilimle âlim olduğunu farklı bir yaklaşımla aklî olarak şöyle beyan etmiştir: İyilik ve fayda, ancak âlim olandan meydana geleceği gibi hikmetler ve sanatlar da ancak âlim olanlardan, yani ilim sahiplerinden meydana gelir. Eğer sanatlar ve hikmetler, kendisinde iyilik ve faydanın zuhur ettiği kimseye delalet etmezse, böyle bir kimseye âlim denilmesi câiz olmaz.⁶⁴

Eş'arî, ilim sıfatının bilinebileceğini ispat ettikten sonra diğer sıfatları da aynı metotla ele almış ve ortaya koymaya çalışmıştır. İlim sıfatının olduğu bilgisine akıl yürüterek kudret ve hayat sıfatları hakkındaki bilgiye de istidlal ve nazar ile ulaşmıştır. Zira en ince ayrıntısına kadar mükemmel yaratılan bu âlem, muhakkak canlı ve kâdir birisi tarafından yaratılmıştır. Eğer böyle olmazsa ölünün ve bir işi yapmakta âciz olanların o işi yapacağını da kabul etmek gerekmez mi? Mâdem ki ölünün ve bir kimsenin, gü-

⁶² Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, s. 24, 25-29.

⁶³ Halife Keskin, "Eş'arî'nin Allah'ın Varlığı ve Sıfatları Hakkında Kullandığı Bazı Argümanların Değerlendirilmesi", s. 14.

⁶⁴ Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, s. 26-27.

cünü aşan bir işi yapması mümkün değildir. O halde âlemi yaratan hem kâdirdir hem de canlıdır.⁶⁵

Eş'arî, özellikle de hayat sahibi bir varlığın kemal sıfatlardan mahrum olması halinde, mükemmel olamayacağı tezinden hareket ederek, bütün sıfatların ezeli/kadîm olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Aynı şekilde o, Allah'ın sıfatlarının ezeli olmadığını iddia etmenin uluhiyetin mutlak mükemmelliği ile bağdaşmayacağını ifade etmiştir.⁶⁶ Zira ona göre eğer Allah'ın ilim, kudret gibi söz konusu sıfatları, kadîm kabul edilmezse, onların zıddının kadîm olduğu kabul edilmiş olur. Mesela eğer kelâm sıfatının kadîm olduğu kabul edilmezse bu sıfatın zıddı olan "konuşmamak" vasfının Allah'ta kadîm olması kabul edilmiş olur. Bu ise ilah için bir noksanlıktır. Allah ise bütün noksanlıklardan münezzehtir. Bununla beraber kelâm sıfatının kadîm olduğu kabul edilmezse, onun hâdis olduğu kabul edilmiş olur. Hâlbuki Allah, hâdis vasıflara mahal olmaktan münezzehtir. İlim, irade, kudret, sem', basar sıfatları da buna kıyas edilebilir.⁶⁷ Bununla beraber ona göre yaratma, rızık verme gibi fiilî sıfatları ezeli değildir. Zira bu takdirde âlemin ezeli olması gerekirdi, bu ise imkânsızdır.⁶⁸

Eş'arî, hayat sıfatından hareketle kudret, basar ve sem' sıfatlarını da ispat etmeye çalışmıştır. Ancak sem' ve basar gibi sıfatlar söz konusu olduğunda temsili anlatım yöntemini terk ettiği görülmektedir. Ancak Allah'ın semî' ve basîr olduğunu da nazar ve istidlal ile şöyle beyan etmeye çalışmıştır: Allah, diridir. Diri olan birinin de görünen ve işitilen şeyleri idrak etmesi âdeta kaçınılmazdır. Ayrıca eğer Allah'ın bunları idrak etmesine bir engel varsa, bu engeli kaldırmaktan âciz olmasından dolayı O'nun hâdis vasıflar taşıması câiz olur. O halde O, semî' ve basîrdir.⁶⁹ Daha geniş bir ifadeyle eğer diri olan Allah'ın âlim, kâdir, basîr ve semî' olduğu kabul edilmezse, bu sıfatların zıddı ile tavsif edilmesi câiz olur. Bu durumda O'nun cehalet, acziyet, âmalık ve sağırılık ile tavsif edilmesi câiz olur ki bu muhaldir. Zira bu vasıflar, hâdis varlıklara mahsustur.⁷⁰

Marifetullahta Aklın Fonksiyonu

Başta şunu ifade edelim ki Eş'arî'ye göre vâcip de dâhil ef'al-i mükel-

⁶⁵ Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, s. 25.

⁶⁶ Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, s. 25-26.

⁶⁷ Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, s. 36-39, 43.

⁶⁸ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 40-41, 44. Ayrıca bkz. İrfan Abdülhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI, 445.

⁶⁹ Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, s. 25.

⁷⁰ Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, s. 25-29.

lefine dair olan hüsün ve kubhun bilgisine ulaşmanın yolu da iktisab ve istidlaldır.⁷¹ Aynen bunun gibi marifetullahı elde etmenin tek yolu, iktisaptır, O'nun ayetleri üzerinde akıl yürütmek ve O'nun fiilleriyle istidlal etmektir.⁷² Ancak Eş'arî'ye göre hiçbir açıdan aklın, fiillerin hasen veya kabîh olduğu, vâcip, mendup ve mübah olduğu hususunda her hangi bir hüküm koyma şansı yoktur.⁷³

Eş'arîler de dâhil bütün kelimciler, Allah'ın tanınmasında akli kullanmanın veya istidlal yönteminin zorunlu olduğunda ittifak etmişler ve marifetullahın ancak istidlal ile kemâle ereceğini söylemişlerdir. Diğer bir ifade ile âlem üzerinde istidlalde bulunarak Allah'a varılabileceğini açıkça ifade etmişlerdir.⁷⁴ Üzerinde ittifak edilen bu tespite rağmen bazı Mâturîdî kaynaklarda özellikle de Eş'arî'ye nispet edilen görüşler aktarılırken, onun akli marifetullah konusunda bir vasıta olarak görmediği ve peygamber bildirmediği Allah'ın bilinemeyeceğini, bunun aksinin de zayıf ve temelsiz olduğunu ileri sürdüğü nakledilmiştir.⁷⁵ Hâlbuki Eş'arî'nin kendi eserlerine bakıldığında, bu tespitin pek isabetli olmadığı görülmektedir. Zira Eş'arî, bedihî, hissî ve akli bilgilere dayanan alanla, sem'iyâta dayanması gereken alanın birbirine karıştırılmaması gerektiği hususunda uyarılarda bulunmuştur.⁷⁶ Bununla beraber Eş'arî'nin aklın ve naklin sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiğine dair net bir görüşüne *el-İbâne* ve *Kitâbu'l-Luma'* adlı eserlerinde rastlanmaz. Ancak *Kitâbu'l-Luma'* adlı eseri incelendiğinde onun, özellikle de Allah'ın varlığı, sıfatları, birliği, gibi konuları kelâm ilminin istidlal yöntemi olan *kıyâsu'l-ğâib aleş-şâhid* yöntemine dayanarak temellendirmeye çalıştığı, delillendirmelerinde, cevher-araz yöntemini gözettiği, nakli delillere çok az yer verdiği görülür.⁷⁷

Öte yandan Eş'arî'nin nezdinde şeriatın esaslarını bilmenin yolu sem/nakil'dir, usule dair konuları bilmenin yolu da akıl ve duyulardır. Dolayısıyla bu alanlardan her birinin ilgili oldukları ilkelere sunulmaları gerekir. Nitekim Eş'arî, akıl ve naklin etkinlik alanlarına işaret etmiştir. Hatta o, bedihî,

⁷¹ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 11.

⁷² İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 11. Ancak Eş'arî'ye göre ahirette marifetullah, iktisabi değildir, ancak zaruridir. Bkz. İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 11.

⁷³ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 30.

⁷⁴ Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, s. 17-19; Cüveynî, *eş-Şâmil fî usûlî'd-din*, s. 77; Gazalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Mizânu'l-amel*, thk. Süleyman Dünya, Dâru'l-Mearif, Kâhire 1964, s. 215; Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, I, 295-297; Muhammed Abdud, *Risâletu't-tevhid*, Kâhire 2000, s. 8; Beyâzîzâde, Ahmed Efendi, *İşârâtu'l-merâm min ibârâti'l-İmam Ebi Hanîfe en-Nu'man fî usûlî'd-din*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1428/2007, s. 65 vd.; İzmirli, *Yeni İlmî Kelam*, s. 346; Abdurrahman el-Fuheyd, *Zâhid el-Kevserî ve Onun İtikadî Görüşleri*, Suudi Arabistan 1423, s. 106.

⁷⁵ Sâlimî, *et-Temhid*, s. 11-12.

⁷⁶ Eş'arî, *İstihânu'l-havd*, s. 47-48.

⁷⁷ Eş'arî, *Kitâbu'l-luma'*, s. 17-31; İbn Furek, *el-Mücerred*, s. 10.

hissî ve aklî bilgilere dayanan alan ile sem'iyâta dayanması gereken alanın birbirine karıştırılmaması gerektiği hususunda uyarılarda bulunmuştur.⁷⁸

Eş'arî'nin bilgi teorisine bakıldığında, onun duyu, haber ve nazar diye üç bilgi vasıtası kabul ettiği görülmektedir. O, beş duyu ve mütevatir haber ile elde edilen bilgilerin, zarurî bilgi olduğunu ileri sürmüştür.⁷⁹ Eş'arî, “*Haber, duylardan ğaib olan ve istidlal ve nazar ile ulaşılamayan şeyleri bilmenin yoludur.*”⁸⁰ Diyerek haberin marifetullah konusunda bilgi kaynağı olduğuna işaret etmiştir. Ona göre haber, duylarla ve akıl yürütmekle ulaşılması mümkün olmayan bilgileri elde etmek için başvurulması zorunlu bir kaynaktır.⁸¹ Hatta ona göre tevatür haber yoluyla elde edilen bilgiler de zarurîdir.⁸² Bununla beraber Eş'arî'nin de aralarında bulunduğu bir grubun, aynı konuda ilham aldığını ileri sürenlerin görüşlerinin birbirini nakzedtiği gerçeğinden hareketle, keşf ve ilhamın bir bilgi kaynağı olamayacağını ileri sürdüğü nakledilmiştir.⁸³ Bunun yanısıra onun düşüncelerine bakıldığında onun keşf ve ilhamı, bilgi kaynağı olarak kabul etmediği rahatlıkla görülmektedir.

Öte yandan Eş'arî, marifetullahın akıl yürütme ile elde edilebileceğini özellikle beyan etmiştir. Hatta ona göre Allah'ın varlığına ancak akıl yürütme yöntemiyle ulaşılabilir. İnsanın, Allah'ın varlığını idrak etmek için kendisinin hangi unsurdan yaratıldığını, bir damla sudan nasıl mükemmel bir varlık haline geldiğini düşünmesi yeterlidir. Zira onun dünyaya gelişi de çeşitli safhaları aşır dünyadan ayrılışı da kendi irade ve gücü dâhilinde olmaktadır. O halde insanı yaratan, yaşatan ve dünya hayatına son veren irade ve kudret sahibi bir varlığın bulunması gerekir ki o da Allah'tır.⁸⁴

Eş'arî'ye göre kelâmcılar sadece akıllarıyla düşünmek suretiyle Allah hakkında konuşmuyorlardı. Onlar akli, peygamberden gelenlerin sıhhati-ne bir şâhid görüyorlardı. Yani onlar akli, dinin aslı değil, şeriatın şâhidi olarak kabul ettiler.⁸⁵ Aynı şekilde nazar ile elde edilen bilgileri, duylarla algılanan şeylerden daha öncelikli gören kelâmcılar da olmuştur.⁸⁶

Eş'arî, daha önce genişçe beyan ettiğimiz üzere akıl sahibi kişilerin akıl

⁷⁸ Eş'arî, *İstihsânu'l-havd*, s. 47-48.

⁷⁹ İbn Furek, *el-Mücerred*, s. 14.

⁸⁰ İbn Furek, *el-Mücerred*, s. 15.

⁸¹ İbn Füreke, *el-Mücerred*, s. 15, 18-19, 40-41.

⁸² İbn Füreke, *el-Mücerred*, s. 257.

⁸³ Yusuf Şevki Yavuz, “İlham”, *DİA*, XXII, 98; Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidi'nin Üç Şahsiyeti*, İstanbul 1989, s. 95.

⁸⁴ Eş'arî, *Kitâbu'l-luma*, s. 17-31.

⁸⁵ Eş'arî, *İstihsânu'l-havd*, s. 22.

⁸⁶ Cüveyni, İmâmu'l-Harameyn Ebü Meâli Abdu'l-Melik b. Abdillâh Yûsuf, *el-Burhân fi usûli'l-fikh*, (I-II), I. Baskı, thk. Abu'l-Azîm Dîb, Katar 1399, I, 1135.

ile Allah'ın varlığını bilmelerinin mümkün olduğunu dile getirmiştir. Nitekim Eş'arî'nin doğrudan kendi görüşlerini yansıtan ve akâid ağırlıklı en güçlü eseri olarak kabul edilen *Kitâbu'l-Luma'* eserinde insanın yaratılışı, mahlûkatın yaratılmış olması gibi bir takım konular Allah'ın varlığına delil olarak sunulurken, akıl ile Allah'ın bilinmesinin vâcip/zorunlu olup olmadığı konusunda herhangi bir şey söylememesi dikkat çekmektedir.⁸⁷ Fakat ona nisbet edilen görüşe göre bütün vâcipler naklîdir, akıl hiçbir şeyi vâcip kılamaz. Allah'ı bilme akılla elde edilir, ama bunu nakil gerektirir.⁸⁸ Bununla beraber o, bir takım ayetler zikrederek nakil ile vâcip olduğunu net bir şekilde ortaya koymuştur. Nitekim ona göre Allah, Kur'ân'daki bir takım ayetler⁸⁹ ile kendi azametinin bilinmesi için nazar edilmesini özellikle teşvik etmiştir.⁹⁰ Eş'arî, Allah'ın bilgisine ulaşmada dini teslimiyetten veya doğrulamadan ziyade, akıl yürütmenin gerekliliğini hatta bu akli ameliyede oldukça nesnel bir sürece bağlı kalınması gerektiğini ifade eder. Ona göre nazar ve istidlal, Allah hakkındaki bilgiye ulaştıran özel bir akıl yürütme tarzıdır. Akıllı ve erişkin herkes bundan sorumludur.⁹¹

Her ne kadar Eş'arî, akli marifetullahın vücûbiyet kaynağı olarak net bir şekilde ifade etmemişse de bu konuda en aktif rolü akla vermiştir. Zira Eş'arî'ye göre akıl-bâliğ olan kişiye vâcip olan ilk şey, onu marifetullahı ulaştıracak istidlal ve nazardır. Çünkü marifetullahı ulaşmanın yolu, O'nun ayetleri ve fiilleri üzerinde istidlal ve nazarda bulunmaktır.⁹² Zaten onun özellikle nazar ve istidlali şart koşması, marifetullahın ancak bununla sahih olmasındandır.⁹³

Ancak onun, marifetullah konusundaki nazar ve istidlali bazı şartlara bağladığı görülür. Eş'arî'ye göre insanın kendi varlığı konusunda birbiriyile çelişen veya "İnsan mevcut değildir" gibi bir takım düşünceler doğru olmadığından, başta kişinin kendi varlığını ve idrak edilen şeylerin var olduğunu bilmesi zarurîdir.⁹⁴ Diğer bir ifade ile onun nazarında, akli ve akıl yürütmeyi delil kabul etmek için hem akıl sahibi olan insanın hem de insanın içinde yaşadığı âlemin var olduğunun kabul edilmesi gerekir. Zira ken-

⁸⁷ Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, s. 17-18.

⁸⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 115; Pezdevî, Ebû Yusr Muhammed, *Usûlu'd-din*, thk. Hans Biter Lens, Kâhire 1424/2003, s. 214; Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, I, 277; İbrahim Agah Çubukçu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., No: 137, Ankara 1977, s. 118.

⁸⁹ El-Araf 7/185; el-Fussilet 53 vb.

⁹⁰ Eş'arî, *İstihsânu'l-havd*, s. 22.

⁹¹ İbn Fûrek, *Mücerred*, s. 259-261.

⁹² İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 11.

⁹³ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 259.

⁹⁴ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, 257.

di varlığını kabul etmeyen, başkasının varlığını bilemez.⁹⁵ Aynı şekilde müşahede edilenlerin bilgisini kabul etmeyen kişi, istidlal yolu ile her hangi bir şeyi bilemez.⁹⁶

Diğer taraftan ona göre akıl-bâliğ olan kimselere nazar, bâliğ olmasının hemen başına yöneliktir, yani bâliğ olduğu anda başlar.⁹⁷ Bununla beraber marifetullahla ulaştırılan nazar ve istidlal, özel bir nazardır. Yani başkasının görüşünü taklit etmeyip gönül rahatlığı ile bir düşünceye varmaktır.⁹⁸ Bu durumda o, ilmi doğuran her türlü nazar ile marifetullah konusundaki nazarı birbirinden ayırmıştır. Ayrıca ona göre bir ekolün inancının diğerine taklit edilmek suretiyle tercih edilmesi ya da alışkanlık halinde tekrar edegelen bir görüşün benimsenmesi ve bunun sonucunda oluşan kolaylık ve rahatlık özellikle Allah'ın bilgisine ulaşma şeklindeki metotlar, tercih edilecek yöntemler değildir. Aksine akıllı erişkin bir kimse, bütün bunlar karşısında kendisine doğru yolu gösterici, aydınlatıcı ve araştırmacı bir incelemeyi görev saymalıdır. Varlıkta gizli ya da açık şekilde bulunan deliller ve nesnelere üzerinde akıl yürütmek, Allah hakkındaki bilgiye ulaşmada ve onu onaylamada en doğru, en sağlam ve en güvenli yoldur.⁹⁹

Marifetullah konusunda taklidin câiz olup olmadığına gelince, bu hususu “nazar ve istidlalde bulunmaksızın, sadece taklit ile ulaşılan marifetullah bilgisi kayda değer midir?” sorusu ile ele almak isabetli olacaktır. Eş'arîlerin, marifetullah konusunda taklidi batıl gördükleri bir gerçektir.¹⁰⁰ Fakat biz-zat Eş'arî'nin kendi eserlerinde konu ile ilgili net düşüncesine veya yaklaşımına rastlanmamıştır. Ancak ilahî mesajın ulaşmadığı kimse hakkındaki Eş'arî'ye nispet edilen şu düşünceler, bu hususta onun taklidi câiz görmediğine bir işaret olabilir: İlahî mesajın ulaşmadığı kimsede vâcip olan hususlar hakkında bir takım hâvatır oluşur. Bu kimsenin nazarının sahih olabilmesi için sadece nazar etmesi gereken hususu düşünmesi ve kendisinde oluşan hâvatırlar arasından birini tercih etmesi gerekir. Bu da Eş'arî'nin marifetullah konusunda taklidi kabul etmediğine ve nazarı vâcip gördüğüne dair bir delil olarak görülebilir.¹⁰¹

Son olarak şunu belirtelim ki onun eserlerine bakıldığında, kendisine

⁹⁵ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 17.

⁹⁶ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 17.

⁹⁷ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 31.

⁹⁸ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 259.

⁹⁹ İbn Fûrek, *Mücerred*, s. 259-261.

¹⁰⁰ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 261.

¹⁰¹ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 261. Eş'arî'de taklidi imanın değeri, insanın akletme görevi ve taklidi terk etmesinin gerekliliği ilgili detaylı tahliller için şunlara bakılabilir; Mustafa Ünverdi, *Dini Açıdan Taklit*, Araştırma yay., Ankara 2013, s. 150-154.

ilahî mesajın ulaşmadığı kimsenin ahiretteki durumunu hakkında net bir söylemde bulunmadığı görülmektedir. Ancak daha sonraki Eş'arî ulemasının düşüncelerinden hareketle bu kimsenin, ahirette sorumlu olmayacağı şeklinde düşündüğü söylenebilir.

Marifetullahın Zarurî Bilgi Olmaması

Eş'arî, bilgileri ikiye ayırmıştır. Birincisi, ıztırarî, ikincisi ise iktisabîdir. Nazar ve istidlale ihtiyaç duyulmaksızın oluşan bilgilere ıztırarî bilgiler denir. Ona göre insanın kendisini bilmesi, idrak edilecek şeylerin varlığını bilmesi zarurîdir. Aynı zamanda mütevâtir haber yoluyla elde edilen bilgiler de zarurîdir. Nazar ve istidlal ile elde edilen bilgilere ise iktisabî bilgiler denir.¹⁰²

Eş'arî, "dünyada marifetullah, iktisabî bilgidir, zarurî değildir." savını özellikle savunmuştur. O, bu düşüncesini birkaç açıdan şöyle temellendirmeye çalışmıştır: Allah'ın varlığına ilişkin bilgiler, insanda doğuştan mevcut olan zarurî bilgi türünden değildir. Eğer zarurî olsaydı, marifetullah konusunda insanların aklına şüpheler gelmezdi ve güdülerini onları bunun aksine sevk etmezdi. Hâlbuki insanlarda marifetullah veya Allah'ın varlığı hakkında şüphe bulunabilmektedir. Allah hakkında cehalete ve şüpheye düşme imkânı, O'nun hakkındaki bilginin zorunlu olmadığına kanıt teşkil etmektedir.¹⁰³ Zira bu konuda bilgiler zarurî olsaydı, insanın cehle veya şüpheye düşmesi mümkün olmazdı. Allah'ı bilmede hâtıra gelen bazı şüpheler, insana ârız olan ve bu bilginin aksini telkin eden bazı nedenler gördüğümüz için marifetullahın zorunlu olmadığını anlamak mümkündür. İnsanın kendini bilmesi ise zorunlu bilgidir. Bu nedenle bir takım illetlerin bunun aksini telkin etmesi ve varlığı konusunda kendisinde şüphe meydana gelip, var olmadığına inanması doğru görünmemektedir. İnsanın Allah'a inanmadan küfre dönmesi ve marifetullahı terk etmesi mümkün olduğuna göre onun zorunlu bilgi olmadığı ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁴ Aksi halde varlığı hakkında şüpheler ileri sürülmez ve sonuç itibarıyla herkes zorunlu olarak O'na iman ederdi. Diğer bir ifadeyle Allah'ı bilmek zorunlu olsaydı, bütün insanlar O'nu kabul etmek ve O'na iman etmek zorunda kalırlardı. Zira duyu vasıtalarına ve habere taalluk etmeyen zorunlu bilgiler, akıl sahip-

¹⁰² İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 257.

¹⁰³ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 11, 257-258; Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *el-Muhassal*, I. Baskı, y.y. ts., s. 28-30.

¹⁰⁴ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 257-258.

leri arasında müşterektir.¹⁰⁵ Aynı şekilde eğer Allah'ı bilmek zarurî olsaydı, bütün insanların bu bilgiye mecbur olmaları gerekirdi. İnsanların Allah'a iman etmek yerine, O'nu bilmeyi terk edip de inkâr etmeleri marifetullahın zarurî olmadığını göstermektedir.¹⁰⁶

Öte yandan eğer marifetullahın zarurî olduğu iddia edilirse, peygamberin ve O'nun sâdik olduğunun bilinmesinin de zarurî olması gerekir.¹⁰⁷ Bununla beraber istidlal ve iktisab yolu ile de her hangi bir bilgi oluşmazdı. Nazar ve istidlal de ne şüpheyi azaltır ne de sükûneti arttırdı, yani fayda vermezdi. Hâlbuki hepimizin vicdanında bunun yanlış olduğu rahatlıkla görülmektedir.¹⁰⁸

Yine eğer insanların hepsi marifetullah ve hakikata dair bilinmesi gereken bazı bilgileri bilmeye mecbur olsalardı, bir takım insanların hakikate dair bütün bilgilerin zarurî olduğunu iddia etmeleri câiz olurdu. Bu durumda mühlidler ve dehrîler, hakikatın Allah'a iman edenlerde olduğunu bildikleri halde dilleriyle inkâr etmiş olurlar. Eğer bunların hepsi, düşündükleri batıl olan şeylere mecbur olsalardı, yani kendilerinin hak üzere olduğunu iddia ettikleri halde hakka muhalif söylemlerde bulunuyorlarsa, zarurî olarak bildikleri yalan üzerinde icma etmiş olurlardı. Eğer bu câiz olsa onların aksine şahit oldukları yalanları nakletmeleri câiz olmuş olur.¹⁰⁹

Marifetullahın zarurî bilgi olmadığına dair Eş'arî'nin öne sürdüğü başka bir gerekçe ise şudur: Eğer zarurî olsaydı, marifetullahın emredilmesinin, aksinin nehyedilmesinin ve Allah'ı bilip tanıyanların sevaba nail olmalarının, bilmeyenlerin de azaba dâçar olmalarının pek bir manası kalmazdı. Hâlbuki marifetullah, emredilen; bunun zıddı olan Allah'ı bilmeme ve tanımama nehy edilen bir şeydir. Yani O'nu bilen kimse, övülmüş ve sevaba nâil olmuştur. O'nu bilmeyen ve tanımayan da kınanmış ve azaba dâçar olmuştur. Zira “*Biliniz ki Allah'ın azabı şiddetlidir.*”¹¹⁰ ve “*Biliniz ki Allah, gafûrdur, halîmdir.*”¹¹¹ ve benzeri ayetler, O'nun ve sıfatlarının bilinmesi emrini ve terk edilmesi durumunda azabın olacağını haber vermiştir. Bu durumda marifetullah, kesb edilen bir ilimdir. Zira emirler, zarurî olan

¹⁰⁵ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 257.

¹⁰⁶ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 257-258.

¹⁰⁷ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 257-258.

¹⁰⁸ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 258.

¹⁰⁹ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 258.

¹¹⁰ el-Bakara 2/196; el-Enfal 7/25.

¹¹¹ el-Bakara 2/235.

bilgilere taalluk etmez. Onu yapanın övülmesini ve terk edenin yerilmesini gerektirmez.¹¹²

Öte yandan Allah, "Ey insanlar, Rabbinizden sakının..."¹¹³ ayetinde takvayı emretmiştir. Buradaki takva ise O'ndan ve O'nun azabından korkmaktır. O'nu tanımayanın da O'ndan korkması muhaldir. Aynı şekilde O'nun yarattıklarına vadettiği elim azabı gerçekleştireceğine kâdir olduğunu bilmeyenin, O'ndan korkması muhaldir.¹¹⁴ Zira Allah, "Allah'ın ilmiyle indirileni ve O'ndan başka hiçbir ilahın olmadığını biliniz."¹¹⁵ ayetiyle marifetullahı emretmiş, bu emre uyanları övmüş, uymayanları da kınamıştır. Aynı zamanda "Allah'tan başka hiçbir ilahın olmadığını bil."¹¹⁶ ayetinde de O'nun bilinmesi nass ile emredilmiştir.¹¹⁷

Sonuç

Bu çalışmada özellikle de başta onun eserlerinden ve İbn Fûrek gibi onun takipçilerinin ona nispet ettiği görüşlerden hareketle onun marifetullahı dair görüşleri, delilleri ve metodolojisi ortaya koymak amaçlanmıştır. Araştırma ve inceleme neticesinde İmam Eş'arî'nin, Allah'ın zatının bilinemeyeceğini, fakat ulûhiyeti yani varlığı, birliği, sıfatları ve fiilleri açısından ise akıl ve nakil ile bilinebileceğini ifade eden bir yaklaşım sergilediği görülmüştür. Eş'arî'nin, Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları ve fiillerinin bilinmesi ile ilgili deliller ortaya koyduğu ve Kur'an'da olduğu gibi âlemden hareket ettiği görülmüştür. O, bu gerekçelendirmeyi yaparken özellikle insanın kendi yapısından ve âlemden hareket etmeyi tercih etmiştir. Yani o, düşüncelerini varlıkların kendi başlarına var olamayacakları üzerine bina etmiştir. Böylece insanların ve âlemin hâdis olduğunu, dolayısıyla bir muhdis ihtiyaç olduğunu akli olarak ortaya koymuştur.

O, ilgili konu hakkındaki düşüncelerini ifade ederken, kelâmcıların teknik terimlerini kullanmayı değil de herkesin anlayacağı bir üslup ve dil kullanılarak istidlalde bulunmayı tercih etmiştir. Sonraki Eş'arî kelâmcılarının sıkça başvurduğu felsefi izah ve kavramlara pek fazla yer vermediği de görülmektedir. Aynı şekilde diğer kelâmcıların özellikle de Mu'tezile'nin aşırı tenzihçi yorumları yerine genel olarak Müslüman toplumun kabul edebile-

¹¹² İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 258-259.

¹¹³ En-Nisa 4/10; el-Lokman /33.

¹¹⁴ Bu cümle şöyle de anlaşılabilir: Allah'ın, yarattıklarına vadettiği elim azabı gerçekleştirmeye kâdir olduğu bilinen bir husustur.

¹¹⁵ el-Hûd /14.

¹¹⁶ el-Muhammed 47/19.

¹¹⁷ İbn Fûrek, *el-Mücerred*, s. 258-259.

ceği ve anlamakta fazla zorlanmayacağı bir ifade tarzı benimsemiştir. Diğer bir ifade ile daha sonraki birçok kelâmcının yaptığı gibi konuyu tamamen akıl yürütmeyi gerektiren ve insanların kafa yorarak elde ettikleri nazarı/teorik bilgi boyutunda ele almamıştır. Aksine direk insanların pratik hayatlarında duyuları ile rahat bir şekilde müşâhede ettikleri somut varlıklar üzerinde konuşarak meseleyi duyu-akıl ilişkisi bağlamında ameli/pratik bilgi düzeyinde işlemiştir. Bu yönü ile onun, Kur'ân'ın kullandığı hitap üslubuna mutabık bir yöntem takip ettiği söylenebilir. Bununla birlikte marifetullah konusunu istidlal ve nazar ile muhataplarına aktarmaya çalışmış ve çoğu zaman da istidlalini bir ya da birkaç ayetle sonlandıran bir yol izlediği görülmektedir.

Öte yandan Eş'arî, özellikle de Allah'ın sıfatlarının varlığı ve bilinmesi konusunda çoğunlukla analogiyi kullanmıştır. Bu yönüyle de Eş'arî'nin takip ettiği metot ve kullandığı üslubu, Kur'ân'da var olan temsili anlatım yöntemine uygun düştüğü ve hatta ondan esinlenerek aldığı da söylenebilir.

Eş'arî'nin, marifetullah konusunda akli, haber-i sâdıki ve havass-ı selimiyi bilgi kaynağı olarak kabul ettiği görülmektedir. Zira âlemdeki varlıklardan özellikle de insanın kendisinin yaratılmasından hareketle Allah'ın varlığını, birliğini, sıfatlarını ispat etmeye çalışırken ve bu yönlerden bilinebileceğini ortaya koyarken, akıl-duyu ilişkisini ciddi bir şekilde gözetmiştir. Böylece akli ve duyuları marifetullah konusunda olmazsa olmaz bilgi elde etme kaynağı olarak kabul etmiştir. Bununla beraber marifetullaha dair düşüncelerini ifade ederken, en aktif rolü, akla biçtiğini söylemek mümkündür. Hatta Allah hakkındaki bilgiye sahip olmada asıl aktörün akıl ve onu kullanmak olduğunu kabul ettiği için bu hususta taklidin câiz olmadığını düşünmüştür. Akla bu denli önem atfettiği halde, Allah'ın bilinmesinde vücûbiyet kaynağının akıl mı yoksa nakil mi olduğu hususunda kendi eserlerinde net bir tutum sergilemediği görülmektedir. Ancak kendine nispet edilen birtakım görüşlerden anlaşıldığı kadarıyla onun, marifetullahı şer'î bir sorumluluk olarak gördüğü söylenebilir. Onun marifetullaha dair akıl yürütmeye bina ettiği görüşlerini, Kur'ân ayetleriyle perçinlemeyi asla ihmal etmemiş olması da bunu destekler mahiyettedir. Diğer bir ifade ile onun, marifetullaha taalluk eden nasları aktif bir şekilde kullanmaya özen göstermesi, bu kanıyı güçlendirmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülhamid**, İrfan, "Eş'arî", *DİA*, (I-XLIV), Türkiye Diyanet Vakfı yay., İstanbul 2000, XI, ss. 444-447.
- Amasî**, Amasî, Şeyhzâde Abdurrahîm b. Ali, *Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid*, II. Baskı, Kâhire 1317.
- Âmidî**, Ali b. Muhammed Seyfuddin, *Ebkâru'l-efkâr fî Usûlu'd-din*, (I-V), II. Baskı, Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kâhire 2004.
- Âmidî**, Ali b. Muhammed Seyfuddin, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, (I-IV), Dâru's-Samii, Suud-i Arabistan 2003, I, 120-123.
- Aydın**, Mehmet, "Tanrı Hakkında Konuşmak", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy: I, İzmir 1983, ss. 25-44.
- Bağçeci**, Gazalî, Hücetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-İktisâd fî'l-itikâd*, Dâru'l-Hikme, Dımeşk 1415/1994. Muhittin, *Allahî Bilmek*, Etüt Ofset yay., Kayseri trs..
- Bağdadî**, Ebû Mansûr Abdilkâhir b. Tâhir et-Temimî, *el-Fark beyne'l-fırak*, Nşr. M. M. Abdülhamid, Beyrut 1416/1995.
- Bağdadî**, Ebû Mansûr Abdilkâhir b. Tâhir et-Temimî, *Usûlu'd-dîn*, İstanbul 1346/1928.
- Bakillânî**, el-Kadî Ebû Bekr b. Tayyib, *el-İnsâf fî mâ yecibu i'tikâdihi velâ yecûzu'l-cehlu bihi*, II. Baskı, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kâhire 1421/2000.
- Bakır**, Abdülkahir, "Basra", *DİA*, (I-XLIV), Türkiye Diyanet Vakfı yay., İstanbul 1992, V, ss. 108-111.
- Beyâzizâde**, Ahmed Efendi, *İşârâtu'l-merâm min ibârâti'l-İmam Ebî Hanife en-Nu'man fî usûli'd-din*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1428/2007.
- Beyhakî**, Ebû Bekr Ahmet b. Hüseyin, *Kitabu'l-esma ve's-sifat*, Beyrut ts..
- Cürcânî**, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-mevâkıf*, (I-VIII), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998, I, 295-297; Muhammed Abduh, *Risâletu't-tevhîd*, Kâhire 2000.
- Cüveynî**, İmâmu'l-Harameyn Ebû Meâlî Abdu'l-Melik b. Abdillâh Yûsuf, *Akîdetu'n-nizâmiyye fî erkânî'l-islâmiyye*, thk. M. Zâhid el-Kevserî, Kâhire 1412/1992.
- Cüveynî**, Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed İmamu'l-Harameyn, *eş-Şâmil fî usûli'd-din*, thk. Ali Sâmi el-Yeşâr-Faysal Bedîr -Seyyid Muhammed Muhtâr, Dâru'l-Meârif, İskenderiyye 1969.
- Cüveynî**, İmâmu'l-Harameyn Ebû Meâlî Abdu'l-Melik b. Abdillâh Yûsuf, *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, (I-II), thk. Abu'l-Azîm Dîb, Katar 1399.

- Cüveynî**, İmâmu'l-Harameyn Ebû Meâli Abdu'l-Melik b. Abdillâh Yûsuf, *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, (I-II), I. Baskı, thk. Abu'l-Azîm Dîb, Katar 1399.
- Cüveynî**, İmâmu'l-Harameyn Ebû'l-Meâli Abdulmelik b. Abdillâh b. Yûsuf, *Kitâbu'l-irşâd ilâ kavâtii'l-edilleti fî usûli'l-i'tikâd*, thk. Muhammed Yûsuf Mûsâ-Ali Abdulmun'im Abdulhamîd, Mektebetu'l-Hancı, Mısır 1329/1950.
- Çubukçu**, İbrahim Agah, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., No: 137, Ankara 1977.
- Dehlevî**, Ahmet b. Abdurrahman Veliyyullah, *Hüccetullahi'l-bâliğa*, (I-II), thk. Seyyid Sâbık, Dâru'l-Cil, Beyrut 1426/2005.
- Devvanî**, Aduddin, *Şerhu'l-akîdeti'l-adudiyye*, İstanbul 1306.
- Ebû Eşbâl**, Ahmed b. Sâlim el-Mısrî, *Ta'likâtu'l-Müfîd alâ Risâleti ala menheci'l-Eşâirati fî'l-Akîde*, III. Baskı, Dâru't-Te'sîl, Mısır 1429/2008.
- el-Fuheyd**, Abdurrahman, *Zâhid el-Kevserî ve Onun İtikadî Görüşleri*, Suudî Arabistan 1423.
- Eş'arî**, Ebû Hasan Ali b. İsmâil eş-Şâfiî, *Risâletu istihsânu'l-havd fî ilmi'l-keîâm*, Dâru'l-Meşârik, Beyrut 1415/1995.
- Eş'arî**, Ebû Hasan Ali b. İsmâil, *Kitâbu'l-luma' fî'r-reddi alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a*, Mısır 1955.
- Gazalî**, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-iktisâd fî'l-itikâd*, Dâru'l-Hikme, Dimeşk 1415/1994.
- Gazalî**, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, (I-IV), thk. Hanza b. Zühêyr Hâfiz, y.y. ts..
- Gazalî**, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, (I-XV), Dâru's-Şa'b, y.y. ts.
- Gazalî**, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Mizânu'l-amel*, thk. Süleyman Dünya, Dâru'l-Meârif, Kâhire 1964.
- Gazalî**, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Ravzatu't-tâlibîn*, (*Mecmûatu'r-resâil içinde*), thk. İbrahim Emir Muhammed, el-Mektebetu't-Tevfikîyye, Kâhire ts..
- İbn Fûrek**, Ebû Bekir Muhammed, *el-Mücerred fî makâlâtı Ebî Hasan el-Eş'arî*, thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 2005.
- İsferâinî**, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabîr fî'd-dîn ve temyizi firaki'n-nâciyeti ani'l-firaki'l-hâlikîn*, thk. Kemal Yûsuf Hût, Beyût 1403/1983.
- İzmîrlî**, İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, (Haz. Sabri Hizmetli), Umran yay., Ankara 1981.

- Kadı Abdulcebbar**, Ebû Hasan Abdullah b. Ahmed, *el-Muğni fî ebvâbi't-tevhîd*, thk. İbrahim Medkûr-Taha Hüseyin, y.y. ts.,
- Keskin**, Halife, "Eş'arî'nin Allah'ın Varlığı ve Sıfatları Hakkında Kullandığı Bazı Argümanların Değerlendirilmesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, sy. 2, Temmuz-Aralık 2003, ss. 1-16.
- Öge**, Sinan, *Allah'tan Âleme İlahî Fiiller*, Araştırma yay., Ankara 2009.
- Pezdevî**, Ebû Yusr Muhammed, *Usûlu'd-din*, thk. Hans Biter Lens, Kâhire 1424/2003.
- Râzî**, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *el-Muhassal*, I. Baskı, y.y. ts..
- Razî**, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefâtihu'l-ğayb*, (I-XXXII), Dâru'l-Fikr, y.y. 1401/1981.
- Râzî**, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Tefsir-i Kebir*, (I-XXIII), Akçağ yay., Ankara 1995.
- Sâlimî**, Ebuş-Şekûr Muhammed b. Abdu's-Said b. Şuayb el-Kebşî, *et-Temhîd*, y.y. ts..
- Şaşa**, Mehmet, *Kelâm ve Tasavvuf Açısından Marifetullah*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2017.
- Şehristânî**, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebî Bekr Ahmed, *Nihâyetu'l-ikdâm fî ilmi'l-Kelâm*, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kâhire 1430/2009.
- Şehristânî**, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, (I-II), Dâru'l-Marife, Beyrut 1414/1993.
- Taftazânî**, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh, *Şerhu'l-mekâsîd*, Dâru Âlemi'l-Kutub, (I-V), III. Baskı, thk. Abdurrahman Umeyra, Beyrut 1419/1998.
- Topaloğlu**, Bekir, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı-İsbat-ı Vâcib*, Ankara 1995, s.75.
- Ünverdi**, Mustafa, *Dini Açıdan Taklit*, Araştırma yay., Ankara 2013.
- Yavuz**, Yusuf Şevki, "İlham", *DİA*, (I-XLIV), Türkiye Diyanet Vakfı yay., İstanbul 2000, XXII, ss. 98-100.
- Yavuz**, Yusuf Şevki, *İslâm Akâidi'nin Üç Şahsiyeti*, İstanbul 1989.